UNIVERSAL
LIBRARY

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १

श्रीपुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम्

विद्वद्भिः संशोधितम् ।

एतच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

' गंगाधर बापूराव काळे '

जे. पी.

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् ' महादेव चिमणाजी आपटे '

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७४

खिस्ताब्दाः (दि. १६-८-१९५२) ।

पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

इदं षोडशर्चं पुरुषसूक्तमल्पमप्यनल्पमाहात्म्यम् । कियदस्य माहात्म्यमिति नात्रैव कथयामि यत्पुरुषः परमात्मैवास्मिन्सूक्ते शोभनतयोक्तः । किंच प्राचीनार्वाचीनानां वैदिकधर्मानुसारिणां जीवेश्वरजगत्पदार्थसंबन्धेन किं मतं, स्वर्गस्थाननिरोधकल्पनाऽपि कीदृशी, गुणकर्मविभागशो वर्णाश्रमव्यवस्था च कथं, को नु खल्वीश्वराराधनात्मको मुख्यो यज्ञः, किंच दृष्टादृष्टं ज्ञाताज्ञातं व्यक्ताव्यक्तं यदिदं सर्वं तत्किमस्ति तर्हि परमात्मापरपर्यायो मायाकल्पितप्रपञ्चविधभेदोऽपि वस्तुतो निरस्ताखिलद्वैतप्रपञ्चः समष्टिव्यष्ट्यात्मको विराडाख्यः परमपुरुष एवेतीदृशो महान्राद्धान्तः सूत्रप्रायेणापि सरलान्वयसुबोधपदविन्यासेन सूक्तेनानेन प्रकाशतामापन्न इत्याबालमावृद्धं न स कश्चिद्विद्यते यो नेदं पठति नाधीते न च संचिन्तयत्यपीत्येवमवर्णनीयमाहात्म्यमिदमिति तु स्फुटमेव । अस्योपरि बह्व्यो व्याख्याः पण्डितैर्विहितास्ताः सर्वा अपि प्रकाशनीया इति प्रथमं मनीषाऽऽसीत् । परं तु स्थलकालानवकाशवशादेकस्यैव जगत्प्रसिद्धस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्यैव भाष्यं संप्रति प्रकाश्यते । तथाऽप्यवशिष्टभाष्यव्याख्यानादिकं प्रतकृतः शीघ्रमेव प्रसिद्धिं प्रापयिष्यते ।

श्रीमत्सायणाचार्यस्येतिवृत्तं तु रुद्राध्यायप्रस्तावनासमये वर्णितमेवेति पिष्टपेषणदोषापादनभिया नात्रोपवर्णयितुमुचितम् । तच्च तत्रैव द्रष्टव्यमित्यभ्यर्थना ।

अस्य भाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि यदुपलब्धानि तानि यथा—

क. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिर्महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतै-र्दत्तम् ।

ख. संज्ञितं—वटोदरनिवासिश्रीमत्कृष्णराय भीमाशंकर पटवर्धन इत्येतैः प्रेषितम् । संवत् १९०६ रौद्रनामसंवत्सरे शके १७७१ सौम्यनामसंवत्सर उदगयने हेमन्तर्तौ मार्गशीर्षशुक्लपक्षे चतुर्थ्यामिन्दुवासर इदं पुस्तकं लिखितम् ।

ग. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, भाउ महाराज इत्येतैर्दत्तम् ।

घ. ङ. संज्ञिते—श्रीमद्भिः, किबे साहेब इत्येतैः प्रेषिते ।

घ. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, रावसाहेब विञ्चुरकर इत्येतैः प्रेषितम् ।

इत्येभिर्महाशयैः सुजनैरस्मिन्कर्मण्यादर्शपुस्तकसाहाय्यवितरणेन बहूपकृतमित्यवश्यं कथनीयम् ।

एतानि पुस्तकान्याकलय्य प्रकृतभाष्यशोधनादिकं यथामति कृतम् । यदत्र स्खलितं तत्क्षन्तव्यं दयालुभिर्विद्वद्भिरिति सविनयमभ्यर्थयते—

दामले इत्युपनामधेयः केशवशास्त्री ।

———

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ पुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः "पुरुषान्न परं किंचित्" इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तम्—सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं त्विति । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ।

हरिः ॐ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् । सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

---

१ ख. ग. ङ. °पात्त्वाप° । २ ङ. भूमिर्ब्रह्माण्डरूपातीतश्च भूमि ।

पुरु॑षः । एव । इदम् । सर्व॑म् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्य॑म् । उत । अमृ॒तऽत्वस्य॑ । ईशा॑नः । यत् । अन्नेन । अति॒ऽरोह॑ति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं तत्पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्यज्जगत्तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवास्तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापि च, अमृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्येन निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया ।

ए॒तावा॑नस्य महि॒माऽतो॒ ज्याया॑ँश्च॒ पूरु॑षः ।
पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृत॑ं दि॒वि ॥ ३ ॥

ए॒तावा॑न् । अ॒स्य । म॒हि॒मा । अतः॑ । ज्याया॑न् । च॒ । पूरु॑षः । पादः॑ । अ॒स्य । विश्वा॑ । भू॒तानि॑ । त्रि॒ऽपात् । अ॒स्य । अ॒मृत॑म् । दि॒वि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी क्रियते—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथाऽपि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

---

१ क. °स्मिन्काले । २ ख. °स्य मोक्षस्या° । ३ क. ख. °भित्तभूतेना° । ग. °मित्ती॰ भूतेना° । ४ क. °याऽल्यल्प° ।

अथ चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा*भवत्पुनः ।

ततो विष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितो बहुलस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत् । अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । स्थितस्य तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताऽप्युक्तम्—

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्व्यक्रामद्व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभि । अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

तस्माद्विराळ×जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः । सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

---

* पादोऽस्येहाभवात्पुनरिति तैत्तिरीयपाठः । × तस्माद्विराडजायतेति तैत्तिरीयपाठः ।

---

१ घ. °दल्पात्कार्या° । २ ख. ग. मायया पु° ।

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते—तस्मादिति । तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्माण्डदेहोऽजायतोत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा । स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं[1] सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाऽऽथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—" स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव " इति । स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यतातिरिक्तोऽभूद्देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्[2] । पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी ।

यत्पुरु॑षेण ह॒विषा॑ दे॒वा य॒ज्ञमत॑न्वत ।

व॒स॒न्तो अ॑स्यासी॒दाज्यं॑ ग्री॒ष्म इ॒ध्मः श॒रद्ध॒विः ॥ ६ ॥

यत् । पुरु॑षेण । ह॒विषा॑ । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अत॑न्वत । व॒स॒न्तः । अ॒स्य॒ । आ॒सी॒त् । आज्य॑म् । ग्री॒ष्मः । इ॒ध्मः । श॒रत् । ह॒विः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतान्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमासीदभूत् । तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

---

१ ख. °पं कृत्वा त° । ङ. च. °पं दृष्ट्वा त° । २ क. ख. ग. °भूद्विराड्व्यतिरिक्तोऽभू° ।

* अथ सप्तमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा *अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राऽऽह—अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम्—तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राऽऽह—साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतय-स्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाष्टमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । सम्ऽभृतम् । पृषत् । आज्यम् । पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्तस्मा-त्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादि भोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकां-स्त्वाँल्लोकप्रसिद्धानारण्यान्पशूंश्चक्र उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादय-

* तैत्तिरीयाणां सप्तास्याऽऽसन्परिधय इत्यादिः सप्तमो ग्रन्थः । आश्वलायनानां तु स पञ्चदशः । * अयेजन्तेति तैत्तिरीयपाठः ।

१ क. °ण्या द्विखुरादयो ह° ।

स्तथा ये च ग्राम्या गवादयस्तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—" वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति " इति ॥ ८ ॥

अथ नवमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे । छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिर उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरजायत ॥ ९ ॥

अथ दशमी ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादश्वा अजायन्तोत्पन्नाः । ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्चोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञादजा अवयश्च जाताः ॥ १० ॥

अथैकादशी ।

यत्पुरुषं *व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू + का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

---

* व्यदधुरिति तैत्तिरीपाठः । + कावूरू पादावुच्येते इति तैत्तिरीयपाठः ।

---

१ ख. °म्या गोअजाद° । २ क. ग. °गवाश्वाद° । ३ घ. °युदेवतान्पं ।

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् । मुखम् । किम् । अस्य कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् । का ऊरू, कौ च पादा उच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः, पश्चान्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीन्मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्यावूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्न ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथाऽस्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—“ स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत ” इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत । मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह--प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत । पत्ऽभ्याम् भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतयोऽकल्पयंस्तथाऽन्तरिक्षादीँल्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन्नुत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति--नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्राद्दिश उत्पन्नाः ॥ १४ ॥

* अथ पञ्चदशी ।

सप्तास्याऽऽसन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः । कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

---

* पञ्चमषष्ठस्थमिदं × चिह्नं द्रष्टव्यम् ।

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्याऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाऽऽम्नायते—"न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति" इति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते ॥ १ ॥

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभावं प्रकटयति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेण निष्पाद्य नामानि च देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदंस्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्त एवं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स पुरुषस्तमसः पार अज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्ररहितैर्मूढैरनुभवितुमशक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २ ॥

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातॄणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् ।

---

* वेदाहमेतमित्यादि विद्यत इत्यन्तमृग्द्वयं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तेऽधिकं दृश्यते । अतस्तदत्र संगृहीतम् । एवमष्टादशर्चं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् ।

चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु व(ग्व)र्तिनः सर्वान्प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण जानञ्शक्र इन्द्रश्च तदनुग्रहार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात्तं विराट्पुरुषमेवमुक्तप्रकारेण विद्वान्साक्षात्कुर्वन्निहास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति । यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य तत्प्रत्यक्षरूपत्वाभावादन्यमरणेनायमुपासको न म्रियते । अयनायामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसहस्रैरमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । " न कर्मणा न प्रजया धनेन " इत्यादिशास्त्रात् ॥ २ ॥

अथ षोडशी ।

यज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन् ।
ते ह॒ नाकं॑ महि॒मान॑ः + सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॒ सा॒ध्याः
सन्ति॑ दे॒वाः ॥ १६ ॥

य॒ज्ञेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒य॒ज॒न्त॒ । दे॒वाः । तानि॑ । धर्मा॑णि ।
प्र॒थ॒मानि॑ । आ॒स॒न् । ते ह॒ । नाक॑म् । म॒हि॒मान॑ः । स॒च॒न्त॒ ।
यत्र॑ । पूर्वे॑ । सा॒ध्याः । सन्ति॑ । दे॒वाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति—देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चसूक्तभाष्यम् ।

+ सचन्ते इति तैत्तिरीयपाठः ।

१ ख. °ता स्विष्टि° ।

अथ वैष्णवमन्त्राः ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेताः ।

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । तत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्--"महाँ इन्द्रो य ओजसाऽतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च" इति । अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—"अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ" इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खण्डे सूत्रितम्—"अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च" इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—"आपद्या(द्य)तो देवा अवन्तु न इति जपेत्" इति ॥

अतो॑ दे॒वा अ॑वन्तु नो॒ यतो॒ विष्णु॑र्विच॒क्रमे ।
पृ॒थि॒व्याः स॒प्त धाम॑भिः ॥ १ ॥

अतः॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । नः॒ । यतः॑ । विष्णुः॑ । वि॒ऽच॒क्र॒मे ।
पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धाम॑ऽभिः ॥ १ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु च्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—"विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्" इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूर्लोके वर्तमानानां पापनिवारणम् । अतः, एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिलः "एतदस्त्रतसोरित्यशादेशः । लित्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः, तसिलः "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः । विषेः किच्चेति नुप्रत्ययः । कित्वान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥१॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूळ्हमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

सम्ऽऊळ्हम् । अस्य । पांसुरे ॥ २ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषाऽनुवाक्या । उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितम्--" इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् " इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विष्यपराध इति खण्डे सूत्रितम्--" भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रम इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळान्तेति खण्डे सूत्रितम्--इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यामिति । उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खण्डे सूत्रितम्--गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम इति ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण पादक्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे, स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्तपादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता--" विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूळ्हमस्य पांसुर आप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा " इति । (* यदिदं किंचिद्विभागेनावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुरादित्यः । कथमित्यत आह--त्रेधा नि दधे पदं धत्ते पदम् । निधानैः पादैः । क्व, तत्र तावत्--पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः पूर्वोक्तनिरुक्तव्याख्यानरूपः । अयं च ऋग्वेदभाष्ये न दृश्यते ।

विद्युदात्मना । दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम्—तमू अकृण्वन्त्रेधा भुवे कमिति । समारोहण उदयगिरावुद्यन्पदमेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्यंदिनेऽन्तरिक्षे । गयशिरस्यस्तंगिराविति और्णवाभ आचार्य एवं मन्यते । समूळ्हमस्य पांसुरे । अस्मिन्नाप्यायन एतस्मिन्नन्तरिक्षे सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यंदिनं पदं विद्युदात्मकं तत्समूढमन्तर्हितं न नित्यं दृश्यते । तदुक्तम्—स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनमिति । अपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । यथा पांसुलप्रदेशे पदं न्यस्तमुत्क्षेपणसमनन्तरमेव पांसुभिराकीर्णत्वान्न दृश्यत एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मत्वर्थीयः । अथ पांसवः । कस्मात्ते हि पादैः सूयन्ते जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा पन्नाः शेरत इति पंसनीया ध्वंसनीया ध्वंसनार्हास्ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दर्शकत्वात्) । त्रेधा । एधाच्चेत्येधाच्प्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूळ्हम्, वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपियजेत्यादिना संप्रसारणम् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । “ गतिरनन्तरः ” इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य, इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । “ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ” इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ३ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा । सूत्रितं च—त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि तुल्यत इति ।

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः । अत एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन्पोषयन् । पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः,

गोपा मूतस्येत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । इमेकांहल्लोण्वंदिति ण्यत् । नञ्तत्पासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति । पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट्, द्विर्भावः । "शर्पूर्वाः खयः" इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।

सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥ ५ ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवीव । आकाशे यथाऽऽततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वकाल्येति दाप्रत्ययः । "सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि" इति सर्वशब्दस्य सभावः प्रत्ययेनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दिवि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । इवेन

विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नञ्विषयस्ये-त्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते "गतिरनन्तरः" इति गतेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ६ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपय-न्ति । कीदृशाः । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः । विप्रासः । आज्जसेरसुक् । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः जागृ निद्राक्षये लिटः क्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजा-द्घसामिति नियमान्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

इति वैष्णवमन्त्रभाष्यं समाप्तम् ।